

ВИХОВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ЗАХІДНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розкрито поняття «Я-концепція особистості», її структуру і зміст. Проаналізовано основні підходи до вивчення Я-концепції особистості у західній психології, зокрема психоаналітичну концепцію, гуманістичну психологію, символічний інтеракціонізм. Визначено компоненти Я-концепції як продукту самосвідомості людини.

Ключові слова: Я-концепція, самосвідомість, західна психологія, виховання.

В умовах сучасних соціально-економічних перетворень у нашій країні стає очевидною потреба виховання активного та свідомого молодого покоління громадян. Одним із найважливіших завдань сучасного навчально-виховного процесу, таким чином, стає виховання цілісної особистості, розкриття особистісного потенціалу кожної дитини, оскільки лише цілісна, спрямована на розвиток особистість є активним та свідомим суб'єктом громадянського суспільства. Реалізація цього завдання може забезпечуватися у контексті особистісно орієнтованого виховання, визнання людини найвищою цінністю, її неповторності та індивідуальності. Освітня система повинна забезпечити сприятливі умови для розвитку і виховання учнів. Однією із передумов виконання цього завдання є розвиток у дітей самосвідомості та виховання позитивної Я-концепції. У становленні Я-концепції важливим періодом є молодший шкільний вік, в якому набуває активного розвитку рефлексивне мислення. Діти відкривають свої можливості, виходять на новий рівень усвідомлення власних дій, пізнання навколишнього світу та самих себе. Від особливостей становлення Я-концепції у цьому віковому періоді залежить подальший розвиток та життєвий шлях особистості. Саме тому створення умов для виховання позитивної Я-концепції школярів є необхідним сучасній українській загальноосвітній школі.

Проблема формування самосвідомості людини та її уявлень про себе тривалий час розроблялася в контексті психологічної науки. Поняття та структура феномену Я-концепції розкриті такими вітчизняними та зарубіжними вченими, як Р. Бернс, В. Джеймс, Е. Еріксон, Ч. Кулі, Дж. Мід, К. Роджерс, З. Фройд, К. А. Абульханова-Славська, М. Й. Боришевський,

Р. В. Каламаж, І. С. Кон, О. О. Жигайло, С. Д. Максименко, А. А. Налчаджян, О. Т. Соколова, І. І. Чеснокова та інші. Я-концепцію в аспекті становлення самосвідомості особистості розглядали Л. І. Божович, Б. Г. Ананьєв, В. В. Столін, П. Р. Чамата.

У контексті нашого дослідження доцільно розглянути зміст поняття Я-концепції в історичній перспективі.

Одним із перших психологів, що розробляли тематику «Я» був американський вчений В. Джеймс. У праці «Принципи психології» (1890) дослідник зазначає, що в широкому сенсі «Я» людини – це загальна сума всього, що вона може назвати «своім», це не тільки її фізичні дані, психічні здібності, але й будь-які об'єкти навколишнього світу, інші люди. Психолог розрізняє такі дві сторони «Я»: емпіричне «Я» (об'єктивна частина, що є пізнаваною) та чисте Его (суб'єктивна частина, що пізнає). Вчений виділяє такі складники емпіричного «Я», як матеріальне «Я» (material self), соціальне «Я» (social self), духовне «Я» (spiritual self). Тіло, зовнішній вигляд, одяг, речі, з якими ідентифікує себе людина, сімейні стосунки є змістом матеріального «Я». Соціальне «Я» формується через визнання людини іншими. Це явище не є константним, і залежно від групи можуть проявлятися різноманітні сторони «Я». Найбільш інтимною частиною є духовне «Я», яке є рефлексивним процесом, здатністю мислити суб'єктивно, «осмислювати себе як того, що мислить» (to think ourselves as thinkers). Завдяки розвиненості духовного «Я» ми можемо бути цілісними, не відстороненими від самих себе. Ці три складники «Я» викликають відчуття та емоції у людини, обумовлюють її ставлення до себе та спонукають до дій [8, с. 292-297].

У першій половині ХХ століття вивчення Я-концепції сконцентрувалося у сфері соціології. Головними теоретиками стали Ч. Кулі і Дж. Мід, які були представниками символічного інтеракціонізму. Індивід розглядався у контексті соціальної взаємодії, продуктом якої є значення, яких людина надає навколишньому середовищу і які викликають відповідну реакцію. Соціокультурні значення можуть змінюватися у процесі взаємодії залежно від індивідуального сприйняття.

Американський соціолог Ч. Кулі ввів поняття «дзеркального Я» (the looking-glass self). Описуючи «Я» людини, соціолог насамперед акцентував увагу на чуттєвій складовій: людина може бути впевненою в існуванні будь-чого, тільки якщо це відчула [7, с. 137-138]. Таке самий механізм можна застосувати

і до Его людини, коли під впливом зовнішнього фактору ми відчуваємо себе. Вчений виділяє у структурі соціального «Я» відображене, або дзеркальне «Я». Сутність цього явища полягає у здатності людини зрозуміти, як її «Я» (або будь-яка ідея, яку вона вважає власною) сприймається іншою свідомістю. Те, як сприймає (на суб'єктивний погляд людини) інша свідомість цю ідею, впливає на відчуття та емоційний стан. Дзеркальне «Я» має три складники: 1) уявлення про те, як інша людина сприймає нас, як ми виглядаємо в її очах; 2) уявлення про її судження щодо нашого образу; 3) відчуття, що викликані уявленням. Для дитини функцію «дзеркала» виконують батьки, через яких вона не тільки дізнається інформацію про навколишній світ, а й пізнає себе, формується її образ власного «Я». Кожна людина буде власне «Я», спираючись на сприйняті реакції інших у процесі взаємодії. Соціолог надає значення уяві, що є важливим фактором міжособистісної комунікації завдяки можливості уявити образ, який особа буде на основі сприйняття співрозмовника [7, с. 151-152].

Розвиваючи ідеї Ч. Кулі про дзеркальне «Я», Дж. Мід уводить термін «узагальнений інший» (the generalized other). Людина сприймає себе як таку опосередковано через різні точки зору інших членів соціальної групи, або через узагальнене бачення її соціальною групою. Як ми впливаємо на формування «Я» іншого, так і соціальне середовище дає нам оцінку та ставлення «узагальненого іншого», відображення нашої особистості [10]. Соціолог розглядав сутність та структуру «Я» крізь призму теорії символічної взаємодії. «Я» охоплює дві підсистеми: «I» і «me». Відчуття власних соціальних функцій та привілей розкриває підструктуру «I», яка є реакцією на сприймання її оточуючими, на конкретну ситуацію у безпосередньому досвіді. Сторона «me» є організованим набором всіх ставлень інших, які є прийнятими та засвоєними. Становлення «me» дає людині відчуття себе і є основою для формування самосвідомості [10].

У структурі особистості засновник психоаналітичної теорії З. Фройд виділяв три компоненти: «Воно» (Ід), «Я» (Его) та «Над-Я» (Супер-Его). З. Фройд вважав, що лише незначна частина психічного життя може бути усвідомлена людиною. У сфері несвідомого функціонує «Воно», що містить примітивні інстинкти, витіснені емоції та пригадування, які могли загрожувати людині при їх усвідомленні. «Я» є зв'язком між свідомим і несвідомим, що відповідає за прийняття рішень

та прагне задовольнити бажання «Ід». Також психоаналітик виділяє підструктури особистості, які не виникають від народження і формуються у процесі розвитку дитини, це «Над-Я» (або «Я-ідеал»). Дитина ідентифікується з батьком (або з носієм батьківських функцій, незалежно від статі особи) у ранній період свого розвитку та інтеріоризує правила поведінки, які постулювалися. Батьківський контроль переходить у самоконтроль. Це наша совість, «Над-Я», що контролює дії людини. «Я-ідеал» є тими високими стандартами, схваленими батьками, яких людина прагне досягнути [5, с. 425-438].

Американський психолог М. Розенберг розглядає ідею багаторівневої організації Я-концепції та додає до складників Я-концепції, окрім «Я»-реального і «Я»-ідеального, ще й «Я»-фантастичне (те, якою людина хотіла б стати, якби це було можливим), «Я»-динамічне (якою людина ставить собі за ціль стати), «Я»-належне (якою людина повинна бути, якщо вона керується прийнятими у суспільстві моральними нормами та правилами), «Я»-зображуване (якою людина демонструє себе оточуючим) [1]. Численність форм уявлень особистості про себе, що виділяється вченим, може бути пояснена різними сферами прояву людини. Наприклад, ставлення до свого тіла (фізичний образ «Я»), різниця в уявленні про себе у часі («Я» у минулому, теперішньому та майбутньому), у різних сферах життя людини (уявлення про себе як суб'єкта соціальних відносин, спілкування у професійному середовищі, у сімейному колі, уявлення про свої духовні потреби, цінності та моральні норми і принципи).

Підхід американського психолога Е. Еріксона був розвитком психоаналітичної концепції З. Фрейда. Е. Еріксон розглядав проблематику Я-концепції у контексті «его-ідентичності» особистості. У книзі «Ідентичність, юність та криза» (1968) автор зазначав, що ідентичність індивіда ґрунтується на відчутті тотожності собі і безперервності власного існування у часі та просторі, а також на усвідомленні, що це визнається іншими [6, с. 58-59]. «Его-ідентичністю» є суб'єктивне відчуття неперервної самототожності. У процесі формування ідентичності людини, «Его» забезпечує виокремлення значущих ідентифікацій у дитинстві та інтеграцію образів «Я» [6, с. 219]. Психолог розділяє поняття «Я», «Его» та замість: «Я» відображає різні «самості», «Его» розглядається крізь призму психоаналітичної теорії – як усвідомлене «Я».

Розробляючи теорію клієнт-центрованої терапії, К. Роджерс вводить поняття Я-концепції (уявлення людини про себе). Психолог вважає природу людини такою, що має тенденцію до самоактуалізації, до задоволення потреби у позитивному самоставленні. Концепція «Я» визначає прояви активності, форми поведінки та способи задоволення потреб. Незалежно від того, який вид потреби виникає в особистості, задовольнити її можна способом, що не суперечить уявленню людини про свої цінності, культурні норми, характер та здібності [4, с. 56]. Якщо переживання індивіда відрізняються від його уявлень про себе, можуть активізуватися психологічні механізми, наприклад, витіснення відчуттів із свідомості, викривлення відповідності між ідеальним «Я» та реальною поведінкою. Ідеальне «Я» відображає те, якою людина хотіла б стати. Структура «Я» формується через взаємодію із соціумом. Поведінка розглядається психологом як намагання досягти узгодженості Я-концепції. Використовуючи клієнт-центрований терапевтичний підхід, К. Роджерс відмічає, що у процесі терапії відчуття, що заперечувалися, усвідомлюються, проживаються та асимілюються з концепцією «Я». Показником особистісних змін є те, що Я-концепція клієнта стає більш відповідною ідеальному «Я» [11, с. 228]. Психолог К. Хорні зазначає, що велика різниця між «Я»-реальним та «Я»-ідеальним може бути причиною депресії через неможливість досягнення ідеального образу себе [2, с. 63].

Представник гуманістичного напрямку в психології А. Маслоу є автором теорії мотивації та ієрархії потреб. Психолог впевнений, що високі потреби особистості можуть бути актуальними, тільки якщо базові фізіологічні потреби є задоволеними. Потреби А. Маслоу розподіляє на такі підгрупи: 1) фізіологічні (голод, спрага, сексуальні потяги та інше); 2) потреба у безпеці (стабільні умови життя, структурованість та закон у соціумі, захист, свобода від страху); 3) соціальні (прив'язаність, відносини з оточуючими, любов); 4) потреба у повазі та визнанні з боку інших; 5) духовні потреби (самоактуалізація, самовираження, самоідентифікація). Саме потреби є рушійними силами особистості, мотиваторами до діяльності та розвитку [9, с. 35-51].

Дослідник Р. Бернс визначає Я-концепцію як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, що поєднана з їх оцінкою. У праці «Розвиток Я-концепції та виховання» психолог детально розглядає особливості формування Я-концепції в онтогенезі,

її сутність та структуру. Р. Бернс виділяє три основні складові: когнітивну, емоційно-оцінну та поведінкову. Когнітивний компонент «установок на себе» [2, с. 32] є образом «Я» індивіда, досить статичним утворенням, що характеризується особливостями самоопису. Розкриваючи сутність поняття «установка», психолог зазначає, що це емоційно забарвлене переконання, пов'язане з певним об'єктом. Я-концепцією є множинність установок на себе. Автор зазначає, що терміни «Я-концепція» та «образ Я» часто вживаються у науковій літературі як синоніми, але вони не є тотожними: термін «образ Я» недостатньо передає динамічний та оцінний характер уявлення людини про себе і використовується Р. Бернсом тільки для позначення когнітивної складової Я-концепції. До образу «Я» можуть належати будь-які статусні, рольові, психологічні характеристики індивіда, опис його життєвих цілей, або речей чи власності, які він визначає «своїми». Залежно від особливостей Я-концепції індивід інтерпретує реакції на нього соціального оточення; це сприйняття може викривлюватися і не відповідати дійсності, навіть нейтральні дії можуть трактуватися як негативні за умови наявності подібної установки в образі «Я». Різні сторони образу «Я» викликають емоційну реакцію та оцінку, що пов'язані з прийняттям або несхваленням тих чи інших переконань про себе. Цю емоційно-оцінну складову Р. Бернс називає самооцінкою як афективною оцінкою себе, ставлення до себе або до окремих якостей своєї особистості. Вона не завжди може бути об'єктивною, будь-які показники сприймаються людиною крізь призму її Я-концепції. Самооцінка має суб'єктивний характер та може змінюватися, залежно від обставин, реакції соціуму на самоопис чи поведінку. Важливу роль у формуванні самооцінки відіграє відповідність реального образу «Я» та ідеального, високий рівень якої вважається показником психічного здоров'я. Оцінка власного «Я» приводить до певної поведінки, але індивід не завжди діє в узгодженні з переконаннями, залежно від ситуації поведінка змінюється. Наголошується на механізмах психологічного захисту, за допомогою яких людина намагається «зберегти» сформований образ «Я». Отже, Я-концепцією є не тільки опис рис особистості, але і сукупність оцінок, викликаних ними переживань та тенденції поведінки. Учений зазначає, що Я-концепція може бути позитивною та негативною. Людина з позитивними уявленнями про себе приймає та поважає себе, відчуває власну цінність, у той час як негативна Я-концепція

провокує відчуття неповноцінності, негативне ставлення до себе та неприйняття. Р. Бернс стверджує, що Я-концепція формується під час впливу зовнішнього середовища і має важливе значення у процесі розвитку особистості, виконуючи такі функції: сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості; є основою для інтерпретації досвіду та джерелом очікувань людини [2, с. 30-39]. Узгодженість особистості допомагає запобігти виникненню ситуацій внутрішнього дискомфорту, дисгармонії. Захисні механізми психіки дозволяють утримувати цілісну картину Я-концепції, навіть викривлюючи реальні події та факти (наприклад, за допомогою раціоналізації). Визначаючи структуру Я-концепції, Р. Бернс акцентує увагу на її ієрархичності: вершиною є глобальна Я-концепція із різноманітними сторонами самосвідомості індивіда, що поділяється на нерозривно пов'язані емпіричне «Я» та чисте Его (за В. Джеймсом). У глобальній Я-концепції як комплексі установок на себе виділені три основні модальності: реальне Я, дзеркальне (або соціальне) Я та ідеальне Я, кожна з яких має такі аспекти: фізичний, соціальний, інтелектуальний та емоційний [2, с. 61-63].

Німецький дослідник Х. Ремшмідт розглядає Я-концепцію як психічне утворення, що формується під впливом первинного досвіду соціалізації дитини у сім'ї і є результатом взаємодії біологічних, психологічних та соціальних факторів. Х. Ремшмідт вважає, що відмінність реального від ідеального «Я» є джерелом внутрішніх конфліктів особистості. Я-концепція може бути несприятливою, при якій людина мало вірить у власні сили, низько оцінює себе, має страх відмови. Зниження самоповаги, конформістські тенденції поведінки у складних ситуаціях, зміна самосприйняття у негативний бік, ймовірно, свідчать про несприятливу Я-концепцію [3, с. 123-125].

Отже, узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати, що уявлення людини про себе, її Я-концепція є продуктом її самосвідомості. Вченими розглянуті сутність та структура цього поняття у контексті розвитку самосвідомості. Я-концепцією є динамічна система всіх уявлень індивіда про себе. Означена концепція містить у собі три компоненти: когнітивний, емоційно-оцінний та поведінковий та має такі складники: «Я»-реальне, «Я»-ідеальне, «Я»-дзеркальне, кожен з яких охоплює фізичний, соціальний, інтелектуальний та емоційний аспекти. Я-концепція виконує такі функції, як інтерпретація життєвого досвіду людини, прогнозування власних реакцій

на події та очікування, співвідношення між «Я»-реальним та «Я»-ідеальним, є джерелом внутрішньої гармонії особистості. Розбіжності між «Я»-реальним та «Я»-ідеальним, як зазначають дослідники, викликають суперечності та слугують фактором особистісної дисгармонії. На основі власної Я-концепції людина будує взаємовідносини з оточуючими. Розглянувши особливості розвитку Я-концепції, важливо відзначити, що вона формується насамперед під впливом навколишнього середовища. Загалом Я-концепція зазнає впливу життєвого досвіду людини, але вона також впливає на сприйняття особистістю власних дій та інтерпретацію подій, прогнозування майбутнього, систему очікувань, цілі та прагнення, оцінку власних досягнень. Враховуючи таке значення Я-концепції у житті людини, потрібно глибше досліджувати це явище, різні його аспекти, особливості формування.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо в дослідженні особливостей виховання Я-концепції школярів загальноосвітніх навчальних закладів у позакласній діяльності з метою цілісного охоплення навчально-виховного процесу.

Література

1. Белинская Е. П. Временные аспекты Я-концепции и идентичности / Е. П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 40–46.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
3. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности : пер. с нем. / Х. Ремшмидт. – М. : Мир, 1994. – Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия / К. Роджерс. – М. ; Киев : Рефл-бук ; Ваклер, 1997. – 320 с.
4. Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений / З. Фрейд ; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – 2-е изд. – М. : Флинта; МПСИ; Прорпесс, 2006. – 352 с.
6. Cooley C. H. Human nature and the social order / Charles. H. Cooley. – New York : Scribner. Chicago, 1902. – 413 p.
7. James W. The principles of psychology / William James. – Vol. 1. – New York : Holt, 1890. – 689 p.

8. Maslow A. H. Motivation and Personality / Abraham H. Maslow. – New York : Harper and Row, 1954. – 369 p.
9. Mead G. Mind, Self and Society / George Mead. – Chicago : University of Chicago, 1934.
10. Rogers C. R. On becoming a person / Carl R. Rogers. – Boston : Houghton Mifflin company, 1961. – 420 p.

А. В. Орлова

Воспитание Я-концепции личности в западной психологии

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9, ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье раскрыто понятие «Я-концепция личности», ее структура и содержание.

Проанализированы основные подходы к изучению Я-концепции личности в западной психологии, в частности психоаналитическую концепцию, гуманистическую психологию, символический интеракционизм.

Определены компоненты Я-концепции как продукта самосознания человека.

Ключевые слова: Я-концепция, самосознание, западная психология, воспитание.

H. V. Orlova

Forming of Self-Concept of Personality in Western Psychology

Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskogo Str., Kyiv, Ukraine)

The article deals with the notion «self-concept of personality», its structure and content. The main approaches to the study of self-concept of personality in Western psychology are considered, including psychoanalytic conception, humanistic psychology, symbolic interactionism. The cognitive, emotional, behavioral and evaluative components of self-concept as a product of human self-consciousness are defined.

Having analyzed peculiarities of self-concept development, one can conclude that it is formed firstly under the influence of the environment. In general, self-concept is conditioned by the person's life experience, but this concept, in its turn, stipulates perception of one's own actions and interpretation of events, forecast of future, system of expectations, goals and aspirations, estimation of one's own achievements. Taking into account its

significance, self-concept of personality should be paid special attention by scientists and requires further research.

Keywords: self-concept, self-awareness, western psychology, education.

References

1. Belinskaia, E. P. (1999). *Vremennyye aspekty Ya-kontseptsyi i identichnosti* [Temporal aspects of the concept and identity]. Mir Psykholohii, 3, 40-46.
2. Berns, R. (1986). *Razvitie Ya-kontseptsyi i vospitaniie* [Development of self-concept and education]. Moscow: Prohress.
3. Remshmidt, Kh. (1994). *Podrostkovyi i yunosheskii vozrast. Problemy stanovleniia lichnosti* [Adolescence and early adulthood. Problems of formation of the personality]. Moscow: Mir.
4. Rodzhers, K. (1997). *Kliento-tsentrirrovannaia terapiia* [Client-centered therapy]. Moscow; Kyev: Refl-buk; Vakler.
5. Freid, S. (1990). *Psikhologia bessoznatelnogo* [Psychology of the unconscious]. Moscow: Prosveshcheniie.
6. Erikson, E. (2006). *Identychnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Flinta; MPSY; Progress.
7. Cooley, C. H. (1902). *Human nature and the social order*. New York: Scribner. Chicago.
8. James, W. (1890). *The principles of psychology*. New York: Holt.
9. Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row.
10. Mead, G. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago.
11. Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person*. Boston: Houghton Mifflin company.

УДК 371.548:375.5-0.48.78

З. В. Охріменко, м. Київ

ПРОБЛЕМА УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ У КОНТЕКСТІ ВИМОГ СЬОГОДЕННЯ

У статті здійснено огляд можливостей удосконалення нинішньої системи професійної орієнтації старшокласників. Відповідно до того, що професійне самовизначення є ціннісною діяльністю для учня старших класів, яке активізує рефлексивні процеси, визначає їх змістовну характеристику та стає головною рушійною силою подальшого розвитку, застосування рефлексивних методів (І. Бех) у процесі професійної орієнтації, на думку автора, підсилить виховну ефективність її змісту та засобів. У статті наведено приклад